

Begravelsesskikke i Ribe Amt

Fra varsler til kirkegårdens port

Af A. M. Futtrup

I Fra Ribe amt 1992 blev der fortalt om begravelsesskikke på Mandø og Fanø¹. Hvorledes begravelseskikkene har været for nogle generationer siden i det øvrige amt, er det tanken at fortælle om i nogle efterfølgende artikler i årbogen. Den første bringes hermed og vil i store træk omhandle de skikke, der har forbindelse til død og begravelse, indtil begravelsesfølget står ved kirkegårdens port.

Jeg siger tak for den hjælp og støtte, der er ydet undersøgelsen undervejs. Ikke mindst har mange af amtets lokalarkiver været behjælpelige med at tilvejebringe oplysninger, der har været af værdi for undersøgelsen. Ikke mindst skal der lyde en tak til Byhistorisk Arkiv i Esbjerg ved dets leder, Jørgen Dieckmann Rasmussen.

H. F. Feilberg, som på et tidspunkt opholdt sig i Askov, har i forordet til 2. udg. af Dansk Bondeliv fra 1899 nogle bemærkninger om sine kilder. Disse »er bygget over trykte kilder, men især over en række meddelelser, jeg for 14-15 år siden fik fra elever på Gedved og her på Askov. Jeg bad dem opskrive for mig, hvad de vidste eller kunne skaffe oplysning om, familiegilder angående. Atter forrige vinter har jeg fra årets elever her fået slige beretninger. De viser særdeles tydeligt, at de gammeldags, store gilder er ved at glemmes, »bydelagets« ret brydes. I stedet for den middelalderlige enhed »laget« træder familien. Alt ordnes kortere, simple, med færre former. Samfundet er ved at omdannes«.

Fejlbergs bemærkninger har stadig gyldighed, og vi kan tilføje, at omvæltninger i samfundslivet

også kan spores i de skikke, der omgiver død og begravelse.

Begravelsens pris

At drage detaljerede sammenligninger mellem begravelsesudgifter før og nu vil nok være vanskeligt, men man kan nok tage nogle enkelte poster ud fra en opstilling af priserne på begravelsesomkostninger, som Jydske Vestkysten bragte den 9. januar 1992 og sammenligne dem med nogle tilsvarende poster, der findes indført i Sønderho Sogns Fattigkommissionsprotokol d. 3. januar 1798.

En enkelt, hvid kiste er ifølge avisen i 1992 sat til 4.000 kr. Dertil kommer så udgift til kistepolstring og kistedekoration, i alt 1.400 kr., så selve kisteomkostningerne bliver 5.400 kr. I Sønderho Sogns fattigkommissionsprotokol er der ikke nogen samlet pris for en ligkiste, men Anth. Madsen har fået 2 mark for at lave en kiste. Det fremgår også, at han har brugt 50 søm, og at de har kostet 12 sk. Niels Jepsen har leveret »*1/2 tylt af de bedste deller (dvs. brædder) til kisten*«. Det hele beløb sig til 1 rd. 3 mk.

Efter begravelsen har der højst sandsynligt været en eller anden form for mindesammenkomst, for iflg. fattigkommissionsprotokollen fik kroholder S. Brinch 2 mk. og 11 sk. for mjød og brændevin. Jydske Vestkysten opgiver, at kaffe på kroen koster 2.000 kr. i dag. Som nævnt er det vanskeligt at lave sammenligninger på dette område, men det kan da konstateres, at det offentlige ikke er kommet af med så mange penge, som de pårørende til den døde anno 1994.

I Jydske Vestkystens oversigt over prisen for den sidste rejse fremgår det, at bedemanden har udført mange af de opgaver, som tidligere blev varetaget ulønnet af naboer og familiemedlemmer. Det gælder f.eks. kistelægning, gravkastning og annoncering. Derom senere.

I den regning, som en eller anden bedemand sandsynligvis har sendt, fremgår det også, at der er tale om en bisættelse, og en sådan forudsætter ligbrænding. Da loven om ligbrænding blev vedtaget i 1892, blev det ifølge professor Lindhardt ikke gjort til pligt for præsterne at medvirke. Flertallet i kirkerådet strittede imod. I 1893 skiftede flertallet. Det nye flertal mente, at præsterne godt - som vanligt - kunne medvirke i hjem, kirke eller kapel, men ikke i krematoriet. Senere kom så den endelige tilladelse til at foretage kirkelige ceremonier i krematoriet.

Det er navnlig i byerne, bisættelser er blevet almindelige. Tre af bedemændene i Esbjerg opgiver således, at 60-70% af deres begravelseshandlinger er ligbrændinger. Ude i landkommunerne er denne procentsats langt mindre. I Bryndum er ca. 1/3 bisættelser. I Vejrup er denne begravelsesform svagt stigende. Fra Darum lyder meldingen: I 1991 var der i alt 11 begravelseshandlinger. Deraf var de to bisættelser. I 1992 var tallene 7-4. I 1993: 8-4. Fra Ho Pastorat beretter sognepræsten, at der er en svag stigning med hensyn til ligbrændinger. I Tistrup har tre ud af 27 begravelseshandlinger været bisættelser. I Grene er ca. 40% ligbrændinger. Sognepræsten i Nordby, Jørn Martinsen, oplyser, at man i 1993 kan notere en voldsom stigning i antallet af bisættelser. Over 60% af begravelseshandlingerne er ligbrændinger. Man er ved at komme på højde med Esbjerg.

I Sønderho Sogns fatigkommissionsprotokol fra 1798 findes der et par poster, der vil være ukendte i dag: »*Degnen Foss f. ringning, hensyngen og testamonium 5 mk. 4 sk.*«. Det, der er anderledes, er, at degnen har fået penge for at ringe og for at fore-

tage udsyngning. Testamonium er en levnedsskrivelse, som degnen normalt udfærdigede. Pastor Biering har fået 2 rdl. for sin ligprædiken, som han ædelmodigt skænkede til fattiggassen. På den tid måtte præsten tage betaling for en ligtale, men jordpåkastelsen var gratis.

Selv om bedemændene i Esbjerg på det seneste har givet melding om, at der kan konstateres en stigning i antallet af dødsfald i hjemmet, er det stadig det almindeligste, at de fleste dør på sygehuset eller i andre fremmede omgivelser. Sædvanen er også, at det er de professionelle så som bedemænd, sygeplejersker og portører ved sygehuse, der foretager de praktiske gøremål vedrørende annoncering, kistelægning og kørsel af den døde, og det er den lønnede kirkebetjening, der modtager kisten, når bedemanden ankommer med den afdøde i en fabriksforarbejdet kiste til kirken eller kirkegårdens kapel. Begravelse er blevet noget, andre står for, enten som en del af deres arbejde eller som de pårørende betaler for at få udført. Kaffe bordet til følget ved mindesammenkomsten, hvis noget sådant overhovedet finder sted, er overladt til forsamlingshuset, kroen eller hotellet. Bemærkningen i dødsannocen om, at »*højtideligheden slutter ved graven eller i kirken*« forekommer dog oftere og oftere.

Nogenlunde sådan er begravelsesmønstret i dag, i hvert fald i de større byer. Også dette, at det er bedemanden, de pårørende til den døde i første omgang henvender sig til og ikke til præsten, som det endnu ofte er sædvane i landdistrikterne. I Sneum går man direkte til præsten til trods for, at det i Tjæreborg er bedemanden, der oftest foretager henvendelsen til præsten på familiens vegne. Det ejendommelige er, at Tjæreborg og Sneum har samme præst.

For en menneskealder eller to siden var skikkene ved begravelser anderledes. Den professionelle assistance var enten såre beskeden eller fandtes slet ikke. Sørgehuset kunne påregne hjælp fra na-

boer, familie og venner. Nabohjælp var en realitet for familien, når deres kære skulle begraves.

Varsler

H. H. Sørensen, der var lærer i Veldbæk i Jerne Sogn (1893-1906), har i *Fra Ribe Amt 1925* nogle bemærkninger, der kan give indtryk af, hvad man fortalte hinanden, når man var samlet om aftenen: *»Når folk i juletiden og i de lange vinteraftener kom sammen, blev der, især af ældre mænd, fortalt om ligskarer, gengangere, hekse, trolde, helheste på tre ben eller uden hoved, nisser, der hævnedes sig på pigerne, fordi de ikke havde givet dem smør i grøden juleaften - så børnene, der sad stille og hørte efter, blev så forskræmte, at de næppe turde gå ind i den anden stue. - Ja, det skete også, at selv fortælleren efter en sådan aften var kommet i en sådan sindsstemning, at han næppe turde gå hjem«.*

At disse dramatiske beretninger mest hørte den mørke tid til - vinter og efterår - er også en formodning, som kommer fra den kyndige museumsleder Holger Øllgaard i Ølgod².

Holger Øllgaard hævder også, at dødevarsler var ret almindelige omkring århundredskiftet. Han nævner nogle eksempler: *»At klokken går i stå, loddet falder ned med et bump i dødsøjeblikket, har jeg hørt et par gange. I det ene tilfælde var det en slægtning i USA«.* Et andet eksempel var, *»at bier døde med manden var en almindelig tro og det passede også (for så var der ingen, der tog sig af dem), men man troede vist, det skyldtes ejerforholdet«.*

I dag kan vi måske strække os til at nikke genkendende til en beretning fra Øse: *»Når vi har haft tre dødsfald lige efter hinanden, ånder de ældre først lettet op, når meddelelse om det tredje dødsfald indløber«.* I Sønderho siger man, at dødsfald indtræffer på faldende vande, og derfor går gamle folk til køjs med beroligelse ved stigende vande.

Johanne (Ane) Munk, der er født i 1883 i Novrup, har sin viden om det gamle Jerne fra sine for-

ældre. I 1960 meddelte hun Nationalmuseet, at der var enkelte i sognet, der kunne forudse dødsfald. Hun mindedes også at have hørt, at en mand kunne se, hvilken farve hestene havde, der var for ligvognen. *»Og det kom til at passe«*, var hendes kommentar³.

Sognebøgerne rummer også eksempler på dødevarsler. Fra Starup Sogn fortælles bl.a.: *»Der gik vist ikke et menneske bort, uden at der har været varsel derfor. Så havde en eller anden set et lys, som bevægede sig. Det var tegnet på en ligskare. Hvis et sådant lys gik ind på kirkegården, ville det til sidst stå stille på det sted, hvor den næste grav skulle kastes«*⁴. Fra Bække Sogn fortæller John Kvist: *»Adskillige fik gennem varslet viden om deres egen eller andres død. Således vågnede en mand på Bække Mark en nat, hørte en klippende lyd og så noget hvidt i fodenden af sengen. Kun otte dage efter klippedes hans kones ligtøj på samme sted. Et sted kom karlen, der sov ved siden af storstuen, en nat ned til manden og sagde, at han kunne ikke sove der længere, da der var nogen for at hente et bord i storstuen. Nogle dage senere kom naboerne for at låne bordet til at lægge en død kone på strå på«.* Et godt råd fra en mand til en søn lød sådan: *»Gå aldrig midt på vejen. Man kan møde en ligskare. Jeg har selv prøvet det. Det er, som en flok gæs tramper hen over én«*⁵.

Ganske almindelige ting kunne også varsle død. Fra Andst lyder meldingen, at et hul i bålet i komfuret kunne varsle dødsfald⁶. Ligeså kunne man regne med dødsfald, dersom hunde hylede, når noget faldt på gulvet⁷.

Jørgen Bruun, tidligere lærer og distriktssanger for Hostrup Skoledistrikt i Øse Sogn, har en erindring fra barndommen i Sdr. Farup. Forældrene fortalte ham, at en gårdmand, som forældrene havde navn på, kom gående hjem til sin gård en sen aften omkring år 1880. Til sin store forbavselse så han, at samtlige vinduer i stuehuset var oplyste. *»Lyset strålede ud fra alle værelserne, også ud fra*

storstuen. Fra sidstnævnte rum kendte han de mennesker, der var samlet omkring en ligkiste. De kendte ansigter var hans kone, børn, nærmeste familie og naboer. Han forstod, at det var forvarsel om hans død⁸.

Det var forståeligt, at et sådant varsel kunne skabe rædsel, når man en mørk aften i en lavloftet trang stue hørte en sådan beretning.

Man kan vist konstatere, at varslerne stort set blev troet. Hvad man ellers kan finde på at sige af dybsindigheder om varseltro - om de er drømme eller om de blot er overtro eller kan være hallucinationer - så kan de i hvert fald sige noget om svundne tiders tankegang. Selv dette beskedne udpluk kan gøre det.

Selv i dag er det sådan, at mangen en værtinde undgår at dække op til 13 personer, for det kunne jo være, at en af de indbudte gæster eller hende selv ville dø inden året rinder ud!

Hjælp til de pårørende

Det er tidligere blevet nævnt, at ved dødsfald kunne sørgehuset påregne hjælp fra naboer, venner og bekendte samt den nærmeste familie.

Det kan siges sådan: Fra det øjeblik, døden var indtrådt, begyndte nabohjælpen at fungere. Det være sig ved døderingning, ligklædning, indbydelserne til at deltage i udsyngningen og selve begravelsen. Endvidere med sendelse af madvarer af forskellig art til sørgehuset, gravearbejdet ved gravkastningen og meget andet, som krævede hjælpende hænder, for at en begravelse kunne ske efter egnens sæd og skik. Alt dette var en selvfølgelig nødvendighed.

Hvornår denne udstrakte hjælp hørte op, er vanskeligt at konstatere, men sporadisk har den fungeret til et godt stykke efter 1. verdenskrig.

Sjæle-/døderingning

Reformationen i 1536 ændrede vore begravelsesskikke på mange måder. Ændringerne skete ikke

fra den ene dag til den anden ude i sognene, for det tager tid, inden »folket« kan kapere nye tanker og skikke.

Professor P. G. Lindhardt skriver bl.a., at reformationens liturgiske brud med fortiden næppe har været følt skarpere noget sted, end hvor det drejede sig om begravelse⁹. Alle de foranstaltninger, som den katolske kirke satte i gang dels ved dødslejet og dels ved selve begravelsen, forsvandt vel efterhånden efter reformationen, »men« skriver professor Lindhardt, »den stadige indskærpelse i kongelige forordninger og landemodebeslutninger, viser at det gamle var sejlivet, og især syntes sjæleringning at have udfyldt et folkereligøst behov for at vide sjælen ledsaget på sin himmelflugt af klokkeklang«.

En anden historiker, Troels Lund, siger i sit værk: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarh., 14. bog, side 53 om sjæleringning: »Denne klokke- ringning antoges i særlig grad at lette sjælens indgang i himmerig«. Troels Lund fortsætter: »Ene og forladt skulle den (sjælen) stige til vejrs op gennem luften, hvor onde ånder søgte at spærre den vejen«. Klokkerne skulle hjælpe sjælen »til lempeligere kår i skærsilden«.

En sådan tankegang var imod den protestantiske lære, for, som det er blevet udtrykt også af Troels Lund: »Lyden af kirkeklokker kan hverken ophæve begåede synder eller forøge den dødes retfærdighed«.

1539 fik den nye protestantiske kirke i Danmark en forordning, kaldet Kirkeordinansen. I den hed det bl.a., at der kun må ringes, når den døde blev båret til graven. En sådan bestemmelse var en »omvæltning på tidens sæd og skik, så sjæleringningen fortsatte«. Nye indskærpelser om overholdelse af påbudet hjalp ikke. Heller ikke da Chr. V's Danske Lov af 1683 gentog: »Klokkerne må ikke ringe, når nogen dør, men først når liget skal be- graves«.

Overtrædelse af forbudet kunne hverken verdslige eller kirkelige myndigheder blive ved at se på med milde øjne. Man måtte finde på noget, og dette noget var at »lade skikken skifte navn og så erhverve en kongelig resolution for den tilladelighed«¹⁰. Det skete. For Læsøs vedkommende skete det 1738. Nu hed det: »At klokkringningen kun skulle tjene til underretning om, at én i sognet var død«. Understregningen af den praktiske funktion ved ringningen, der de fleste steder fik navnet »døderingning« heftet på sig, havde sejret. En sådan løsning af dilemmaet havde man på et tidligere tidspunkt fundet ud af i Sverige.

Sjæleringningen/døderingningen blev ikke gjort tavs, selv om Peder Syv i 1695 mente, at den »papistiske« klokkeklang var ophørt. I 1950'erne foretog Nationalmuseets etnologiske afdeling en undersøgelse af vore begravelsesskikke. Undersøgelsen viste bl.a., at døderingningen praktiseredes ganske mange steder særlig i Syd- og Sønderjylland. Enkelte sogne i Midtjylland og på Fyn samt Læsø er markeret på kortet, som blev udfærdiget, da resultatet af undersøgelsen forelå. Ved min rundspørgen i Ribe Amt, kan der foreløbig konstateres døderingning i mands minde i 25 sogne.

Af en eller anden grund er der forskel på den måde, døderingningen foregår på. Jeg skal nævne nogle eksempler:

I Vester Nebel ringes der, men kun hvis grave- ren bliver bedt om det.

I Skads siger regulativet: Ringning ved dødsfald: Udøbt barn: 1 gang af 2 minutters varighed. Fra dåbsalderen til konfirmationsalderen: 2 gange af 2 minutters varighed. Og over konfirmationsalderen: 3 gange af 2 minutters varighed.

For Jernved forlyder det angående ringning ved de to kirker i pastoratet, Jernved og Gredstedbro, at der ringes lige så snart, man får melding om et dødsfald (så snart som muligt) med kirkeklokken. For et barn til og med 14 år lyder klokken i 15 minutter og for en voksen i 30 minutter.

Darum: Ved meddelelse om dødsfald i sognet ringes en halv time (sjæleringning) efter gammel skik. Såfremt denne ringning ikke kan ske inden aftenringning, ringes den efterfølgende dag.

Fra Føvling oplyser Ingrid Lauersen, der i en årrække har været kirketjener ved kirken, til Mogens Juhl, Ribe, at også døderingning fandt sted i 1930'erne og stadig praktiseres. Der ringes om formiddagen - for voksne (mænd og kvinder) 3 x 9 minutter, med ca. 1. minuts pause, således at ringningen varer 30 minutter i alt. For børn (under 14 år) ringes 1 x 9 minutter. Der ringes ikke bedeslag. Der ringes også, når dødsfaldet finder sted udensogns samt ligeledes i enkelte tilfælde, hvor den afdøde har været fraflyttet sognet i flere år og ikke bliver begravet i sognet.

Fra Hunderup foreligger to skriftlige beretninger. Den ene er skrevet af T. Tobiassen Kragelund. Den anden af Niels Møller, der var gårdejer i Kragelund. T. Tobiassens omhandler tiden fra omkring og før århundredskiftet. Niels Møllers er fra tiden før århundredskiftet. Det skal også bemærkes, at T. Tobiassen har indsendt en redegørelse til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Disse kilder er nu blevet suppleret med Thea Boesen Smidts besvarelser i det tilsendte spørgeskema. Angående døderingning meddeler T. Tobiassen: »Så snart som muligt blev der sendt en mand til kirken for ved klokkringning at meddele sognet om et dødsfald. Var det en gammel, der var død, ringedes en halv time, for en ung var det et kvarter og derunder«. Niels Møller afgiver en anden melding vedrørende døderingning: »Et par mænd, der stod den døde nær, blev bedt om at ringe med kirkeklokken over den døde. Var afdøde gammel, blev der ringet en time. For et ungt menneske kun den halve tid. De, der havde ringet, gik derefter til den afdødes hjem og blev beværtet«.

I Vor Frelseres Kirke i Esbjerg har man haft ringning ved dødsfald. I Verner Bruhns bog, Kirkeliv i Esbjerg, oplyses, at denne ringning ophørte i 1923.

Præsterne kunne dispensere fra forbudet. Denne dispensationsret er åbenbart blevet benyttet endnu i nogle år, for Verner Bruhn meddeler også i bogen, at i bestemmelsen om takster ved Vor Frelsers kirke anføres endnu i 1934: *«For ringning med døds klokkerne betales to kroner til kirken og to kroner til kirkebetjenten»*.

Det kan være vanskeligt at opspore, hvorfor døderingningen ophører i et sogn. Verner Bruhn anfører: *«I et bysamfund med færre traditioner, og hvor alle ikke kender alle, forsvandt ringningen efterhånden. I Esbjerg var en af begrundelserne, at den generede undervisningen i gymnasiet, som dengang havde til huse overfor kirken i det nuværende dagcenter. Som nævnt kunne præsterne dispensere fra forbudet, men så skulle der ringes i det store frikvarter eller i hvert fald på en for statskolen ikke generende tid»*.

Hvorfor ikke døderingning i Jerne

Når der har været døderingning ved Vor Frelsers kirke, og der stadig er en sådan ringning i Skads, hvorfor er så ringning ved dødsfald et ukendt begreb i Jerne? Trods megen spørgen og megen søgen er det endnu ikke lykkedes at få konstateret døderingning i dette sogn. Man undrer sig, for Jerne og Skads har i mangfoldige år været i samme pastorat. Det samme spørgsmål melder sig i Bryndum og Vester Nebel. Samme pastorat også der, men Bryndums klokker tier, medens Vester Nebels klokker runger over sognet, dersom blot graveren får den nødvendige oplysning om dødsfaldet. Ligeså forholder det sig i Aastrup og Starup, der bliver betjent af samme præst. Klokkeren er tavs i Aastrup, men det er den ikke i Starup. Forunderligt.

Fra spørgeskemaet er det blevet noteret, at der finder ringning sted ved dødsfald i følgende sogne: Bramming, Vejrup, Malt, Verst, Vester Vedsted, Seem, Brørup, Andst, Gesten, Bække. Undersøgelsen er ikke afsluttet, så jeg regner med en korrektion til denne liste.

Strålægning - og kistelægning

»Kendes der eksempler på, at det var skik, naboerne trådte til, når den døde skulle gøres i stand«. Sådan lød et af spørgsmålene på det spørgeskema, der har været udsendt til alle amtets lokalarkiver. Næsten alle arkiverne har svaret ja til spørgsmålet og har yderligere i flere tilfælde henvist til lokale sognebøger, hvor der er blevet fortalt om strålægning og kistelægning. En anden kilde har været Nationalmuseets Undersøgelse: *«Død og begravelse»*. Som tidligere nævnt har en af bidragsyderne til denne undersøgelse været T. Tobiassen Kragelund. Han skriver bl.a. om de første forberedelser til begravelsen i Hunderup:

»Så snart døden var indtrådt blev der sendt bud til nabolaget, og et ridende bud til fjernboende familie«. Nu skulle der hjælpes *»både på den ene og anden måde«*. - Der var mange forberedelser i hjemmet, når der *»skulle laves til jordfærden«*. Tobiassen beretter: *»Det første var at brygge øl. Mange gange var øllet brygget til begravelsen før den syge døde. Øllet skulle helst være mindst fjorten dage gammelt for at være rigtig gravøl. I det nye øl var den gode og kraftige ølsmag ikke kommet frem«*. Det sagdes derfor: *»Æ øl æ faa ny, de er en skam, men æ smaaeg ka bejres mæ en dram«*.

De nærmeste naboer hjalp til med at lægge liget på strå: *»Oppe i storstuen blev et langt bord sat midt på gulvet, og så blev nogle pæne stive rugstrå skåret således, at længden af stråene passede til bordets bredde«*. Efter at den døde var lagt *»pænt til rette på strålaget og hænderne sammenfoldede, blev et stort hvidt lagen lagt over. Således blev liget liggende til kisten kom fra snedkeren«*. Kisten blev ofte lavet af den lokale snedker¹¹.

Nogenlunde sådan har fremgangsmåden været. Således også i Seem. Søren Mulvad, Historisk arkiv i Seem, henviser til Andreas Nørgaard Pedersens bog: *»Træk af Seem Sogns historie«*, der fortæller, *»at nabokonerne vaskede og istandgjorde*

Et barn ligger på ligbåre. (Foto i Janderup Lokalhitoriske Arkiv).

liget, lagde det på strå på et bord, og indbød byens børn til at se liget».

Gamle dagbøger kan ofte give oplysninger, der kan have historisk værdi. Agnes Andersen, der mere end en menneskealder har levet i Sneum og Tjæreborg, har fremdraget en dagbog og gengivet den i bladet Mågen fra 1956. Disse blade fra dagbogen er påbegyndt 1. november 1874. Jeg skal her komme med et par notater fra dagbogen:

»15. marts (1875), der var ligkleen ved Chr. Andersens«. - »17. marts blev Chr. Andersens datter jordet. Johannes (en broder?) ringede. Jeg var til henfølge og kørte til kirken og »hafte« Hans Kuskes hoppe for«. Det var naboens lille datter, der var død, og nu var der sendt bud til nabokonerne, »om de ville komme og klæde den lille«. De klæder

og pynter den lille så smukt som de kan med grønne buxbomkviste og en enkelt evighedsblomst. Hvornår nabokonerne hørte op med at hjælpe til med strålægning og kistelægning er det ikke nemt at sætte noget årstal på, men Agnes Andersen har i en samtale fortalt, det var skik, at naboerne »ligklædte«. Hun har selv været med til det så sent som i 1930'erne. Hun brugte udtrykket »lig i kleen«. Hun anvendte også ordet »jordet« i stedet for begravelse.

Med hensyn til tidsfæstelse kan det nævnes, at i Henne-Lønne kendte man til skikken, at naboer trådte til, når den døde skulle gøres i stand helt op til ca. 1953.

J. R. Lorentsens bog, Bidrag til Øse sogns historie, omtaler også strålægning og kistelægning:

»Den døde blev, nogle timer efter at døden var indtrådt, lagt på strå (på et underlag af langhalm). Efter 4 a 5 dages forløb kom nabokonerne for at sy ligklæderne (hvis disse ikke var syet i forvejen, hvad de undertiden var) og lægge liget i kisten«.

Ane Johanne Munk, der er født i 1883 i Novrup i Jerne sogn, har i sin meddelelse til Nationamuseets Etnologiske Undersøgelser i 1960 fortalt, at hun kunne huske, at hendes mor talte om moldsærk og moldskjorte (muld). »Disse har nok været syet ekstra i gammel tid«, mente Ane Munk. Hun omtaler også, at sidst i halvfemserne døde hendes onkel. »Der blev købt lærred til ligtøjet, for min mor og en mand i nabolaget skulle klæde liget, han var nylig kommet til byen, og var foruden smed altmuligmand. Min mor og han var ikke enige om, hvor meget, der skulle til, han var sparsommelig, han var kommet fra en anden egn«. Moderen fik vistnok sin vilje¹².

Tækkemand Hans Peder Nielsen, Janderup, har til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse givet denne melding: »Før i tiden var der ofte i nabolaget eller sognet en ligklæderske, en slags fører for nabokonerne«. Det er aldrig let at finde ud af, hvornår »før i tiden« skulle dække i en tidsramme, men Hans Peder Nielsen har opgivet at han kan huske tilbage til 1885. Det har ikke været muligt at finde frem til nogle navne på »ligklædersker«, men i Hunderup har det været sådan, i følge T. Krage-lund, at jordmoderen i en periode stod for ligklædningen¹³.

På Rømhø havde man en indklædningskone, fru Karoline Jørgensen. Hun har »klædt lig« fra først i 1900-tallet og helt op til 1940. Indklædningskone-ns arbejde var betalt. Karoline Jørgensen fik 10 kr. + det stof, der skulle bruges til ligtøjet¹⁴. I Borg, Brede sogn, fik en indklædningskone, også kaldet »ligkone« 3 mk. Det var i slutningen af forrige århundrede.

Af de beretninger, som jeg har kendskab til, fremgår det, at i de fleste tilfælde lå den døde ved

strålægningen på et bord eller nogle brædder. Men i enkelte tilfælde er en dør blevet anvendt i stedet. Derom fortælles i en ikke udgivet roman af Hans Brinch, Protokol 11 og 12: »Allerførst toges den døde, som altid fra alkovelejet og bares ind i »æ dånsk«, som storstuen kaldtes. Her lagdes Morten til hvile på det såkaldte »ru-leje«, en dør med strå på, eller halm er der vist«. Med døren skulle der hentydes til noget symbolsk: »Den sidste dør, der skiller afdøde fra indgangen til det næste liv«.

Og medens vi er i Sønderho. Niels Frederiksen nævner i sin bog, at de, der hjalp til, da »liget skulle klædes« fik kaffe og kaffepunch »som en modydelse for hjælpen«¹⁵. I Hviding: »Naboer blev indbudt til dagen før begravelse, hvor liget blev gjort i stand og blev lagt i kiste. Derefter blev der serveret sødsuppsvesker sammen med stuvede kartofler og flæsk«¹⁶. Af andre beretninger fremgår det, at det var almindeligt, at der ved strålægning og kistelægningen blev ydet en eller anden form for be- værtning. Den tidligere førstelærer i Grindsted, J. K. Nielsen, har i sine optegnelser en bemærkning om at nabolagets kvinder efter endt arbejde med ligklædning blev beværtet.

Ligklædning

Medens der er meldinger fra sogne, der har lagt megen vægt på, at »gøre noget ud af« ligtøjet, så er der også underretning om det modsatte. Således fra Ølgod. Holger Øllgaard fortæller: »Aftægtsfolk, som ikke var i nær familie, blev nok ofte iført noget rent, men ældre linned. Hvorfor ødelægge noget nyt«. Dog »forlovede piger, der havde fået brudekjolen syet, blev iført denne som ligdragt«. Unge piger fik også blomster i håret. I Ølgod var det også sådan, at strålægning blev foretaget af de ældre kvinder i den nærmeste familie. »Det skete, at døende frabad sig strålægning af fremmede«².

I Janderup var ligklædet noget forskellig. For »småfolk« var der kun råd til det mest nødvendige.

Men der var andre, der var bedre stillet, og det skulle åbenbart også vises i ligklædningen. Som andre steder var det skik hos koner og forlovede piger, at *»ligklædet var deres brudelagen«*, hørlærredslagen med monogram. For yngre piger kunne det være et jævnt underskørt og trøje, det kunne også være, at de blev klædt i gangtøj, pjalter og andet tøj i kisten. *»Så var man jo af med det«*, meddeles der. (N.E.U. 13128).

Fra Alslev beretter Johanne Christensen *»at kvinderne havde natkappe på. Særken nåede ned til anklerne. Skjorten var gerne syet med læg ned over brystet. En ung forlovet pige fik gerne sat en myrtakvist i håret. Ofte brugte man to hovedpuder i kisten«*. Det forlyder. *»Engang så en kone sin datter i kisten. Hun bemærkede da i en meget skarp tone: Jeg synes, Kirsten ligger så lavt med hovedet, hun har ellers fået en så stor medgift, at der nok kunne blive til en hovedpude mere til hende«*¹⁷. Mangelfuldt ligudstyr skulle tages alvorligt. Sløseri med den kunne føre til dramatik og politiforhør og opgravet lig. H. K. Kristensens artikel i *Fra Ribe Amt, 1961*, der har overskriften: *»Var der mangler ved muldsærk og ru«* går tilbage til en episode i Varde i 1746. En gammel Vardepige, Karen Hansdatter, var død og blev lagt i kiste af en fattig borgerkone. En anden kone - en gammel tysk kone - mente, at *»den døde ikke havde komplet muldsærk på«*. Med en sådan konstatering gik hun til øvrigheden, og det kom der så, som før nævnt, dramatik ud af. Nogen afslutning på sagen har man ikke. H. K. Kristensen bemærker: *»Selv om det ville have været rart at se afslutningen på sagen, er der imidlertid noget andet, som også har interesse, nemlig begravelsesskikkene i Varde for godt og vel 200 år siden«*. Det der har særlig interesse, er omtalen af ruen, der er en del af en ligdragt eller begravelsesudstyr. H. K. Kristensen henviser iøvrigt specielt interesserede til to artikler: Elle Jensens i Danske Folkemål 1952: Den mandøske ru og Ester Andersens i Budstikken 1959: Ru og skru. Sidst-

nævnte hørte også med til ligdragten, som navnlig blev anvendt på Rømø.

Gravkastning - Gravringning

I dag beskæftiger vi os ikke så meget med, hvem der skal grave den grav, den døde skal lægges ned i. Bedemanden har truffet de nødvendige aftaler med graveren eller et eller andet upersonligt kontor. Endnu er det en selvfølge, i de fleste tilfælde, at de pårørende har været med til at godkende den plads, hvor graven skal graves. Har familien et gravsted, vil det ikke være så vanskeligt at tage en bestemmelse. Et af spørgsmålene på de før omtalte spørgeskemaer er, om sognets kirkegård er en slags miniature af sognet med hensyn til gravenes placering? Thea Boesen Smidt svarer for Hunderups vedkommende: *»Ja - måske er det ved at ændre sig«*. Det er et svar, som er dækkende for mange kirkegårde. Fra de dage, hvor Gesing hørte til Bryndum sogn, var der en kone i Gesing, der engang bemærkede, at *»hun i hvert fald ikke ville ligge sammen med nogen fra Bryndum af«*.

I de små og mindre samfund kender man navnet på den graver der foretager det nødvendige graverarbejde, når en grav skal kastes. Men sådan har det ikke altid været. Før 1900 var der sjældent ansat en fast graver. Det kan man se i de gamle kirkelige regnskaber. Takket være Lokalhistorisk Arkiv i Holsted og Mogens Juhl i Ribe har man fået kendskab til, at i år 1908 er Hans Sørensen blevet ansat som graver, i Føvling, en stilling han beklædte til sin død i 1934. Allerede nogle år før 1908 kan man i de kirkelige regnskaber aflæse, at i 1885 kostede det 100 kr. at renholde kirkegården. Om dette beløb også skulle dække assistance til kastning af grav vides ikke. Det kan skønnes, at i Føvling har man på et forholdsvis tidligt tidspunkt bestræbt sig på at få arbejdet ind i en fast ramme, idet der den 15. marts 1891 vedtages konditioner (betingelser) for kirkegårdens renholdelse m.m., og heri hedder det: *»... Der virkes hen til at den hvem renholdel-*

sen overdrages mod en passende erstatning tillige bliver graver og besørger klockens ringning mod en passende godtgørelse. Ligesom man også, når graven skal kastes må have vedkommende henvist til ham, for at han efter værgernes nærmere bestemmelser, kan passe den nødvendige orden hermed ...«.

I Jerne er der blevet antaget en ringer den 1. april 1906. Han kunne oppebære en løn på 180 kr. I hans instruks er der ikke et ord om, at han skulle foretage gravkastning. Måske har et sådant arbejde været en bibeskæftigelse? I 1926 ved man, hvad det kan koste at få en grav gravet i Darum. Ifølge vedtægt, dateret fra marts 1926, bestemmes: »For gravkastning og sædvanlig ringning herved må graveren højst tage som betaling for børnegrav 10 kr. og for en større grav 15 kr.«.

Før de fastansatte graveres tid var det overladt de pårørende selv at sørge for gravkastningen. Noget sådant var dem pålagt ifølge lov og bestemmelser¹⁸.

H. F. Feilberg skriver i Dansk Bondeliv 1, at det var naboernes mænd, der »graver graven og ringer over den«¹⁹. Sådant har det nok været tilfældet i Darum, da Feilberg i en periode var præst der. (1876-1892). På Mandø var det seks mænd af familien, der kastede graven. Det fortæller Edvard Hansen i Erik Aalbæk Jensens værk, Livet på øerne²⁰. Og »de gamle Dagbogsblade fra Allerup« omtaler at i 1875 var det sådan, at det var naboerne, der kastede graven »til den lille pige«²¹. Sådant var skikken dengang.

T. Tobiassen Kragelund oplyser om den samme skik, at det var »to mænd om sommeren og 4 om vinteren i frost«, der gravede graven. Endvidere: »Når graven var kastet (3 alen dyb) blev der ringet med kirkeklokken«. Tobiassen bemærker også, at man her i Hunderup ikke havde nogen fast graver før omkring år 1900. Men han var dog ikke »mere fast«, denne graver, »end folk selv kunne lade graven kaste«²².

I Seem blev graven kastet af husets egne mænd, eller nabomændene hjalp til²³.

Fra Vorbasse oplyser fhv. gdr. Peter Jensen, at der siden 1890 har været en fast graver ved kirken. Og så hedder det videre i beretningen: »Før da forskellige mænd, måske på omgang, påtog sig at grave«²⁴.

Bemærkningen om, at der er blevet ringet over graven, når den var kastet, er forekommet nogle gange i det materiale, der er indgået, bl.a. i Darum. I dag siger et regulativ: »Når graven er kastet, ringes ca. 50 slag«. Graver og kirkegårdsleder Aksel Freund i Nr. Nebel, der har virket mere end 40 år i tjenesten, bekræfter, at »der ringes 120 slag med kirkeklokken, når man er færdig med at grave graven«.

Tidligere var gravringning blevet praktiseret andre steder i amtet. Således f.eks. i Holsted. Den nuværende kirke i Holsted (by) er indviet i 1886. Den gamle kirke lå ude på den nuværende kirkegårds grund. Ifølge skriftet Holsteds kirke 1886-1986, så havde den gamle kirke i længere tid været i forfald. Ved et syn i 1865 opdagede man, at klockens ophæng ikke havde det så godt. Kort tid efter faldt klokken ned og havde nær slået to mand ihjel. Ifølge en anden beretning af Jens Chr. Frederiksen i Historiske Efterretninger om Holsted, skete klockens fald på en dramatisk måde. Klokken faldt ned, medens et par mænd ringede over en nykastet grav. Mændene kom ikke noget til. Dog fik den ene af mændene overfrakken flænget. Det var knebelstangens værk.

Grindsted har også haft gravringning. Den gamle førstelærer J. K. Nielsen, har på et stykke papir, der ellers var beregnet til eftermiddagsvejberetning, noteret ned, at gravringningen i Grindsted var ophørt i 1938 til fordel for kimning ved bryllup.

Men hvorfor nu denne klokkeringning over de kastede grave? Er det et levn fra de katolske dage? Den gang var man ikke karrig med klokkeklang.

Alene i forbindelse med en ganske almindelig begravelse måtte klokke ringningen foretages tre gange. »Første gang på dødsdagen, anden ved gravens åbning og tredje gang ved begravelsen, når graven lukkedes over den døde«²⁵.

For at få en klaring på, hvorfor middelalderens kirker anvendte kirkeklokkerne ved begravelser, kan det være nyttigt at læse Kirkeministeriets klokkekonsulent, organist Bendt Gammeltoft-Hansens artikel om emnet²⁶. Han gør i sin artikel bl.a. opmærksom på, at ikke alene benyttes kirkens klokke til at afgive »praktiske signaler til menigheden; men derudover er den et redskab, der har til opgave at rense omgivelserne - så langt dens lyd rækker - for dæmoner«. Det vil sige onde magter. Mennesker, der levede i middelalderen, havde ganske bestemte forestillinger om, hvilken betydning disse onde magter havde. Man havde bl.a. den opfattelse, at mennesket hersker over jorden, og det skete ved fuld daglys. De onde magter var nattens hersker og beboede verden under jorden. Det helt store problem opstår ifølge Bendt Gammeltoft-Hansen, når man skal af med sine døde, thi nu er man nødt til at gøre indgreb i en verden, der ikke kommer én ved. Det forholder sig sådan, at der ligger en klar aftale med underverden: Tre alen, men så heller ikke mere! I det øjeblik graverens spade sættes i jorden for at grave graven er man ved at være på fremmed grund. I den fremmede verden må der søges hjælp, og hjælpen kan komme fra klokkerne, for disse er »en viderværdighed (modbydeligt) for dæmonerne«. Kirkeklokken skal give beskyttelsen.

Gravringningen kan foregå ved påbegyndelsen af graverarbejdet. Endvidere når halvvejen er nået, og endelig når graverarbejdet er afsluttet. Det er vist sjældent i dag, at graveren fatter klokkeret disse tre gange. Oftest nøjes han med én ringning. Det sker også, at »formålet med en gravringning er gået i glemmebogen«, konstaterer klokkekonsulenten. Han fortæller også, at der så er formuleret

en anden forklaring, der tilgodeser et praktisk formål. Bendt Gammeltoft-Hansen nævner et eksempel for en ringer, der blot ringer den ene gang, når han er kommet halvvejen med sin gravning. Kirkeministeriets klokkekonsulent fortæller: »Når graven er kastet halvt, går denne ringer op til klokken, og hvis rystelserne fra ringningen har fået noget af jorden på siderne til at falde ned, så ved jeg«, siger ringeren, »at jeg skal sætte afstivningsbrædder. Dem kan jeg ellers spare«.

I 1975 blev der fremstillet et oversigtskort over det ganske land, der viste, hvor man på dette tidspunkt praktiserede gravringning. Kortet anskueliggør, at det mest har været anvendt på Fyn. Af stiftets 247 kirker praktiseredes gravringning ved 102 kirker. For Ribe Amts vedkommende er det meget sparsomt med markering af en sådan praksis. Foruden de steder, der er nævnt, har der, efter hvad der er oplyst for mig, været gravringning i Obbekær og Alslev samt i Strellev. Sidstnævnte sted ringes der stadig, når »graven er pyntet«.

Bydepiger og bydemænd

Nu om stunder meddeles et dødsfald i langt de fleste tilfælde gennem en annonce i dagspressen. Hvornår dette blev en skik er vanskeligt at konstatere nøjagtigt. Poul Andersens fortæller i sin dagbog, at en af hans nære bekendtes begravelse blev bekendtgjort i Koldingposten og Kolding Avis i august 1896. I Ribe Stifts-Tidende fra den 16. januar 1900 annonceres følgende: »Det har behaget Forsynet at hjemkalde til et bedre Liv min kære trofaste Mand, fhv. Lærer og Kirkesanger i Føvling, Dannebrogsmænd Henning Kristensen, ved en blid og rolig Død, efter flere aars tiltagende Svaghed, 64 Aar gammel. Dette Sorgens Budskab meddeles herved fraværende Slægt og Venner af hans dybtørgende Hustru og Plejedatter. Tobøl, den 13. januar 1900. Ane Marie Kristensen født Madsen«²⁷.

En anden annonce, som arkivlederen i Janderup,

Viggo Mikkelsen, har bragt til undersøgelsens kendskab, har følgende ordlyd:

Bekendtgørelse

*I Går hjemkaldte Herren min kære Mand, Elias Jakobsen, 60 Aar gl. efter en lang og smertefuld Sygdom, hvilket herved meddeles Slægt og Venner. Janderup, den 29. Novbr. 1898
Karen Jakobsen født Madsen.
Begravelsen foregaar Tirsdag den 6te December Kl. 12 fra Hjemmet.*

En dødsannonce fra 1919, vistnok bragt i Vestkysten, minder om Den spanske Syge, der hærgede landet:

Vor kære lille

Johannes

døde i dag knap et halvt Aar gl.

Debel, d. 3. Jan. 1919.

Niels S. Nielsen og Børn.

Grundet paa Sygdom i Hjemmet bedes Venner, som vil stede ham til Hvile

ved Siden af hans Mor,

møde hos Andreas Poulsen

Lørdag den 11. Januar Kl. 12.

Den spanske Syge kostede 8.000 dødsfald.

Det var en noget anderledes måde, der blev indbudt til henfølge og begravelse i tiden før 1900-tallet.

Et flertal af de indberetninger, som jeg har kendskab til, fortæller om den funktion, som bydepiger og bydemænd udøvede. Mundtligt indbød de naboer, familie og bydelavets medlemmer til at komme til »sørgehuset« for at være med til strålæg, kistelæg, henfølge og begravelse. Nogle steder var det en pige og andre steder var det en mand, der bød ind. Påklædningen kunne også skifte fra sted til sted, og den tekst, der blev benyttet, når bydefolket bød ind, var meget varierende.

Fra Janderup fortæller Viggo Mikkelsen at en

bydemand havde mistet sin kone, og han gik selv rundt og bød til hendes begravelse med ordene: »I ska væesgué o komm te mi kuens begravls, for det ska nok blyw hovres (morsom)«.

I John Kvists bog, Bække Sogn, gengives følgende indbydelse, som bydemanden skulle meddele de indbudte. På almindelig dansk lyder den sådan: »Jeg skulle hilse fra N. N., om I vil være så god at komme og følge lig til jorden, og om I også vil følge med hjem for at spise til middag. I bedes tage noget »spisetøj« mæ«.

Selv om Harreslev er uden for Ribe Amt, nemlig i Sydslesvig, så kan jeg alligevel ikke lade være med at gengive H. F. Feilbergs meddelelse i bogen Fra Heden: »I Harrislev i Hanved sogn skal indbydelsen have eller have haft følgende form (her gengivet på alm. dansk): »Jeg skal bede Dem, om De på fredag formiddag klokken 9 vil komme og følge æ lig til jorden aa slip«. Dette slip angår kisten, som man nemlig ikke skal tage med sig hjem, hvilket skal være sket en gang for længe siden.

Hvem der bød ind, var som nævnt kønsmæssigt forskellig. Fra Janderup: »Var det en kone, der var død, besørgede manden indbydelsen, ellers en nær slægtning eller god nabo«¹³. I Jerne var det en mand, der indbød. »Han fik ikke penge for det«¹².

I Alslev var det to unge piger, klædt i sort, der inviterede til begravelse¹⁷.

I Fåborg var opgaven kønsbestemt. Hvis det var en ældre, der var død, »skulle bydemanden være en mand (gift), hvorimod det ved et ungt dødsfald skulle være en ungkarl«²⁸. I Oksby var det en mand af nærmeste familie, der indbød til begravelse²⁹.

Meddelelse angående bydepigers og bydemænds påklædning har det været sparsomt med. Eksemplet fra Alslev er nævnt. I Sønderho skulle bydemanden have »sit mørke tøj på«. I Obbekær omtales, at en bydemand, der også var »skaffer«, var blevet udstyret med en skødefrakke, høj hat og stok³⁰.

Skal der gives en malerisk beskrivelse af, hvor-

ledes en bydepiges påklædning kunne være, så kan en NEU-beskrivelse fra Agtrup (Sydslesvig), gives: »Bydepiger i Agtrup blev kaldt sørgepiger. Der var to af disse, der bød ind. De skulle gå i sort kjole, sorte strømper, sort hat med sort slør, som hang ned for ansigtet. Overtøjet skulle også være sort. Pigerne skulle altid have paraply med, også sort. Skulle gå til fods. Efter 1. verdenskrig måtte pigerne godt cykle. Paraplyen blev også afskaffet»³¹.

I ovenstående er omtalt nogle begravelsesannoncer af ældre dato. At ordlyden i en annonce af i dag vil være anderledes end før i tiden giver sig selv, men mon ikke det vil undre en og anden ved at læse nedenstående, som er fra vor tid.

Så gik den ikke længere.

Hvem er jeg? Cpr.nr. 311026-0783, døbt.

Svend Aage Olesen

også kendt som Svend O.

Begravelsestidspunktet må andre tage sig af.

Svend Aage Olesen.

Hjemmet

I de ældre begravelsesannoncer bekendtgøres ofte, at begravelsen foregår fra hjemmet. Det var ikke alene det, at begravelsesfølget udgik fra hjemmet, men så at sige alt, hvad der havde med forberedelse af en begravelse at gøre, havde sit centrum i hjemmet. Det var her under hjemmets tag, de praktiske gøremål til en begravelse foregik, og det var fra hjemmet indbydelsen udgik til naboer, familie og hvem der ellers hørte til bydelavet om at tage del i begravelsesskikkernes mange forskellige funktioner. Det var ikke så få mennesker, der i kortere eller længere tid opholdt sig i »sørgehuset«. Og hvor der kommer mange mennesker sammen, skal der sørges for mad og drikke til dem. Hvor der var velstand til huse, kunne man nok klare en beværtning af de mange gæster, men i de små hjem var det tit et problem med anskaffelse af noget spiseligt og drikkeligt til de mange ganer.

Så vidt det kan skønnes, så behøvede disse beskudte hjem ikke at fortvivle. Det var ikke en sjælden skik, når bydepigen eller bydemanden havde været ved døren for »at byde ind«, at der blev sendt madvarer, alt efter hvad der var sædvane for sognet, til sørgehuset.

Forsendelsen af madgaven gik under forskellige navne. Nogle steder anvendtes betegnelsen »send« eller »send«, som f.eks. i Alslev, Hostrup og Øse. I Ølgod og Janderup hed forsendelsen »sænd«. Og endelig anvendtes navnet »fohn« i Starup. Hvad der var nødvendig af dækketøj, borde og stole, så blev dette lånt hos naboerne. Enkelte steder havde begravelsesgæsterne medbragt det nødvendige spisegrej.

Det var som regel en tjenestepige eller nogle børn, der kom med »send«, og det var ikke sjældent, at de blev beværtet og opfordret til at se de døde. Indholdet af »send« var meget forskelligt og var bestemt af den standard, der var sædvane i sognet. I Janderup bestod forsendelsen af æg, smør, høns, mælk, kød m.m. Begravelsesmiddagsmenuen kunne være: Oksekød (suppe), kød med peberrodsovs. Dessert var der ikke noget af, men en dram eller to kunne der godt vanke til middagen. Senere kaffe og punser. Dertil kom bagværk af forskellig slags. Ifølge Andreas Nørgaard Pedersen spistes der altid sødsuppe med rosiner og svedsker samt flæskeskinke til middag. Endvidere oplyser han, at i ældre tid, når julegrisen blev slaget på en bondegård, skulle skinken saltes og røges og lægges ned i maltkisten eller hænges op ved skorstenen for at være tilrede, hvis der skulle indtræffe dødsfald²³. I Hviding har man også holdt sig til sødsuppen med svedsker samt flæsk suppleret med stuede kartofler.

En begravelse kunne godt vare hele dagen. Gjorde den det, kunne begravelsesgæsterne regne med at få serveret en frokost, der meget ofte bestod af smørrebrød. I Alslev blev der ved fhv. møller Peder Schacks begravelse til frokost foruden »det

kolde bord med hjemmelavet pålæg og snaps« og så serveret boller i selleri¹⁷. Den gamle møller døde i 1909.

Det har åbenbart ikke været i alle sogne, man har kendt til sendning af madvarer. Man sendte ikke mad. Sådan beretter Johanne Munk fra Jerne. Hun fortæller: »Der blev serveret frokost før ligfærden og efter blev der spist middag. Til frokost fik mændene de små sorte (punch). Senere også ved kaffen«¹².

Da forsamlingshuset blev bygget, blev følget ofte indbudt der til. Ifølge Verner Bruhn, Et hus i Jerne, blev Jerne Forsamlingshus indviet den 1. december 1889 under navnet Jerne Forsamlingsbygning. Faciliteterne i forsamlingshusenes barndom

var mere beskedene, end der kendes til det i dag. Således kunne det ikke tages for givet, at der fore fandtes service. Om det var tilfældet i Jerne Forsamlingsbygning i 1899, ved jeg ikke, men i Gjesing Forsamlingshus, der blev indviet i 1908, forekom i hvert fald ikke gafler og knive på forsamlingshusets inventarliste, for det fremgår af Niels J. Gregersens Gjesingerindringer i »Gjesing Dengang«, at i den periode en bydemand var i funktion i Gjesing, da bød han ind til gilde med nogenlunde følgende formulering: »A sku hels o sej fra Marie o Jens P., om I vil væsgue o kom hen i Gjesing Forsamlingshus o tosde o klok sejs o fo novd o spis, o om I så sjel vil ta skie o gaffel med..«. Med eller uden ske og gaffel og andet spisegrej blev forsam-

Kisten med afdøde Jens Madsen Terkelsen bæres fra hans hjem i Tjæreborg, 1953. (B 1110, Knud Rasmussen. Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

lingshusene et selvfølgelig samlingssted for sognet. Følgelig blev det også naturligt at byde til mindesamvær med spisning - suppe, steg og is - eller et kaffebord, sådan som det er blevet almindeligt i dag, i hvert fald ude i landsognene. Dermed er trakteringen af begravelsesfølget i det store og hele flyttet uden for hjemmet, og så er det ikke længere nødvendigt at sende »seend«, »send« eller »fohn« til sørgehuset.

Udsyngning

Hvorfor der før i tiden er blevet gjort så meget ud af den skik, der kaldes udsyngning kan jeg i øjeblikket ikke gøre rede for, men jeg ved, at der i de gamle aftægtskontrakter blev pålagt den nye ejer af gården at lade forgængerens begravelse foregå efter egnens skik og brug, og han udsatte sig for folkesnak, om han ikke overholdt denne bestemmelse, især hvis han havde råd til at holde en »*gve begravelse*«, d.v.s. der måtte ikke spares, hvad mad og drikke angik.

Sådan udtrykker den gamle førstelærer i Grindsted, J. K. Nielsen, der var i embede fra 1887 til 1930, i en beretning om begravelsesskikke fra egnen³². I den samme beretning fortæller J. K. Nielsen også, at når han som degn var anmodet om at komme til stede (i hjemmet) for at synge den døde ud, måtte han ofte begynde med at synge, for at få folk til at skynde sig med spisningen. Men det var ingen let sag, skriver den gamle hæderkronede degn. Man havde åbenbart svært ved at slippe spigrejet.

Sådan havde man det åbenbart også i Hostrup i Øse sogn. Den tidligere førstelærer i Hostrup Jørgen Bruun, hvis embedstid varede fra 1931 til 1970, har i et tillæg til spørgeskemaet beskrevet bl.a. følgende: »*Da højtideligheden i hjemmet godt kunne trække ud, var der sjældent angivet tid (tidspunkt) ved kirken. Der kunne godt gå flere timer efter tiden i hjemmet, inden følget ankom til kirken*«, fortæller Jørgen Bruun.

Men hvad var det, der foregik ved udsyngningerne i Grindsted og i Øse? Der måtte da være sket noget andet end blot dette at tage sig af det kulinariske? Taler er der ikke blevet holdt. J. K. Nielsen siger rent ud »*at taler ikke holdtes dengang*«, og Jørgen Bruun nævner intet om, at han eller en anden har talt. Der blev sunget et par salmer, og han bekendte troen og bad fadervor. Det samme har Grindsted-deggen sikkert også gjort. Der har været et led i udsyngningshøjtideligheden i begge de to sogne, som i dag ikke er så synlig, og det er afskeden med den døde, der før i tiden oftest lå i åben kiste ved udsyngningen. Grindsted-deggen skildrer, hvordan familien og andre nærtstående personer kom hen til den åbne kiste og omfattede den afdødes hænder, lagde kærtegnende bagsiden af højre hånd mod ligets kinder og tog dermed afsked. Var der småbørn, blev de løftet op for at røre ved ligets hånd eller kind. Dette var en skik, der ofte gav anledning til barnegråd. I Hostrup (Øse Sogn) var afskeden mere enkel. »*Når de nærmeste, naboer og venner havde passeret kisten og med et blik eller en håndbevægelse havde taget afsked med den døde, blev kistelåget lagt på og tilskruet af en søn eller nærtstående mandlig person*« fortæller Jørgen Bruun.

Disse to måder at tage afsked på, kan så give anledning til at nævne, hvordan der blev hilst, når man kom til en udsyngning eller begravelse i Bække. Det er John Kvist, der i sin bog om Bække sogn bemærker, at begravelsesfølget hilste den sørgende familie med: »*A ønsker dig glæde i din sorg*«.

For at vende tilbage til de to førstelæreres beretninger, så nævner J. K. Nielsen også, at det før hans tid var skik »*at fæste et såkaldt ligvers, forfattet af degnen*« på det tilskruede kistelåg. Når dette var sket, blev kisten båret ud og sat op i den bageste del af en arbejdsvogn, hvori der var lagt halm for at afbøde alt for store stød på den ubandede vej. Heste blev spændt for vognen, og én af de nærmeste slægtninge satte sig hos kusken. J. K.

Nielsen fortæller videre: »Det gjaldt om at få denne vogn af sted, thi hestene for den måtte ikke trave. De andre vogne kom nu efterhånden af sted. De måtte godt køre rask, hvilket også blev en nødvendighed, thi hele skaren skulle komme til kirkegården, hvor den blev modtaget med klokkeringning, der først hørte op, når ligkisten var sat på de to sorte skamler udenfor æ stæt (kirkegårdsporten). Det var en hæder for den afdødes minde, at mange vogne befordrede ligfølget til kirkebyen, og der kunne være tale om vogntallet længe efter«.

Jørgen Bruun fortæller, at efter at den sidste salme var sunget i hjemmet, gik han ud til sin cykel og cyklede afsted til kirken. Hertil kom han så tidligt, at han kunne advisere ringeren.

De to her nævnte beretninger vedrørende udsyngning kan tidsmæssigt så nogenlunde afløse hinanden. I andre beretninger i samme tidsperioder fra andre sogne vil nok et og andet være genkendeligt i de to skildringer fra Grindsted og Hostrup i Øse sogn. Men det genkendelige vil nok fortage sig i beretninger angående udsyngning og henfølge fra tiden efter den sidste krig.

Som så meget andet vedrørende begravelsesskikke, er det heller ikke muligt at generalisere, når der er tale om udsyngning. Nogle steder omtales ikke, at der har været nogen form for spisning forbundet dermed. Søren Mulvad, Seem, omtaler udsyngning på følgende måde: »Eldste omtale (af udsyngning) jeg har kunnet spore er fra 1948, hvor udsyngningen foregik akkurat som i dag. Præst og degn møder i hjemmet sammen med de nærmeste naboer og familie, hvorpå der synges en salme (ikke noget bestemt) mens kisten bæres til vogns. Der læses eller tales ikke. Resten af følget venter ved indgangen til kirkegården, og går først ind, når ligvognen er kørt ind på kirkegården«. Søren Mulvad fortæller videre, at i dag er det sådan, at udsyngningen for det meste foregår fra sygehuskappellet i Ribe, men »hvor der findes en kørelo eller anden større port i en ejendom, forekommer det

fortsat, at man lader begravelsen foregå fra hjemmet«.

Også i dag kan udsyngning i Øse forekomme fra hjemmet, men oftest foregår udsyngningen fra et sygehuskapel eller et plejehjem, og som regel er det kirkesangeren eller bedemanden, der forestår udsyngningen ved at bede fadervor og synges for til en kort salme eller et salmevers. I hjemmet eller på plejehjemmet foregår det på den måde, at der synges en salme, en bøn bliver bedt eller der bliver læst en læsning. Den korte højtidelighed afsluttes med et salmevers. Hvis familien ønsker det, er præsten til stede ved udsyngningen.

Ligkister

Den nabohjælp, der tilflød sørgehuset, var ikke nedfældet i nogle lovparagraffer. Anderledes forholdt det sig, når ligkistesnedkeren og ligsynsmændene trådte inden for sørgehusets fire vægge.

I 1800-tallet var der nok ingen af de nærmeste til den døde, der tænkte på gamle lovforordninger som bestemte, hvornår et lig skulle jordes. Her skal blot nævnes en forordning af Chr. V i slutningen af 1600-tallet, der bestemte, at lig allersnarest skal i jorden. Hvis man i levende live ikke havde været af rang, skulle begravelsen fuldbyrdes i løbet af 8 dage. Blev dette tidsrum overskredet, vankede der dagbøder på 20 rigsdaler til de efterladte. Noget sådant blev sandsynligvis ikke en realitet for de fleste hjem i det forrige århundrede. Stod der ikke en kiste på loftet, var det blevet skik, at den lokale snedker eller håndværker indfandt sig hurtigst muligt efter dødsøjeblikket i hjemmet for at »tage mål« af den døde, så kisten kunne være færdig helst et par dage før begravelsen.

Langt tilbage i historien tænkte den jævne familie ikke på en ligkistesnedkers tilstedeværelse. I Arv og Eje, 1958, har Hakon Berg i en længere oplysende artikel med titlen, Den sorte kiste, bl.a. oplyst, at »I middelalderen blev menigmand jord-

fæstet i et hvidt klæde«. Det kunne godt være, at liget blev skærmet på en eller anden måde i den sorte jord. Det kunne være en muret grav eller en udhulet egestamme. Måske var det kun et par planker, der var stablet omkring den døde krop. Efter reformationen skete der en ændring også med hensyn til, hvorledes det ganske almindelige menneske kunne huse det forkrænkelige legeme til den yderste dag³³. Hakon Berg fortæller også, at før reformationen var en ligkiste forbeholdt den del af befolkningen, der var på samfundets allerhøjeste top, d.v.s. fyrsterne og stormændene. Nu ved reformationens gennembrud i årene efter 1536 blev det for menigmand muligt at erhverve sig en ligkiste. Kisten skulle også ifølge Hakon Berg signalere, hvad man havde været i det jordiske liv, hvilken status man havde. Noget sådant gav anledning til rigt forarbejdet udsmykning på og om kisten med beslag af guld og sølv, hvis man var »højt på strå«. Hvis man var kravlet lidt længere ned på rangstien, blev kisten smykket med noget mindre prangende udstyr som mørkt fløj, læder, messingbeslag, slægtsvåben og den slags ting. Det ganske almindelige menneske kunne ikke drømme om en så rigt udstyret kiste, men måtte nøjes med kunstige efterligninger. Om alt dette kan der læses i Hakon Bergs artikel. Her skal kun nævnes fra artiklen, at det var den sorte kiste, der blev nedsænket i den sorte jord ude på kirkegården. Den sorte kiste kendetegnede det ganske almindelige menneskes kiste for nogle menneskealder siden. Det var sådanne kister snedkeren tog mål til, og det gjorde han ofte i Ribe Amt. Det fremgår af mange tilkendegivelser. Viggo Mikkelsen, Janderup fortæller, at da hans morfar døde i 1898, blev der sendt bud efter snedker Hans Jørgensen, V. Janderup. Han tog mål af afdøde og leverede så nogle dag efter en sort-malet kiste.

I Vorbasse oplyser Peter Jensen, at »konen som syede ligtøjet gik hen til »Hjuleren«, som skulle lave kisten og fik målene opgivet af ham»²⁴. Der var

også en gårdmand i sognet, der kunne være »ligkistefabrikant«. Peter Jensen er også i stand til at give nogle tekniske oplysninger om kisten. Den har også været sort. Den var tjæret, og før den blev tør, blev den overstrøet med grov kulstøv. Og så følger han til: »En stribe eller to blev ikke tjæret med det samme, så bagefter kunne de blive ved med at være blanke. Der kunne sættes rosetter eller englehoveder på. De var i svag relief og vistnok af pap«. Mon ikke denne form for udsmykning måtte betragtes som en meget svag aflans af adelens pragtsmykkede kister«. J. K. Nielsen i Grindsted har den tilføjelse til den malede sorte kiste, at den var forsynet med rebhanke. Johanne Ane Munk, Jerne, giver den oplysning, »at der blev købt brædder og så lod man en håndværker lave kisten»¹².

Fremskaffelse af det nødvendige træ til forarbejdning af kisten kunne godt give problemer. Ganske vist var man sine steder så fremsynet, at der i tide var fremskaffet træ, der lå på loftet. Poul Andersen, der boede i Aastrup i Glejbjerg Sogn, oplyser i sin dagbog, at han den 9. juni 1865 var i Ribe for at købe tylt norske brædder til ligkisten til 3 mk pr. stk. Snedkeren kunne også have brædder på lager. Kom døden uforudset, kunne snedkeren komme i vanskeligheder, hvis han ikke havde noget passende træ liggende. I en sådan situation var en snedker engang i Hunderup, for T. Tobiassen Kragelund har følgende at fortælle: »En gang stod snedkeren og lavede en ny vognkasse. - I en fart blev bundbrættet og sidefjælene skilt ad for at laves til en ligkiste«. - »Ja saae ka et go«, saae æ snedker. - »Mads Pæjsens Vuenkas bløw te en ligkist»²². T. Tobiassen Kragelund gør opmærksom på, at i det skovfattige Vestjylland skulle træet hentes enten i Østjylland eller det skulle købes på en strandingsauktion, men hedeegnene kunne være vanskeligere stillet. J. K. Nielsen i Grindsted fortæller, at der har være tider i Grindsted og Grene, hvor man ikke kunne være sikker på at få en ligkiste af træ og måtte tage til takke med en halmkiste.

Som eksempel nævner den gamle degn begravelsen af en navngivet ung pige omkring 1840. Ved den lejlighed benyttedes en halmkiste, »der stod i gården«. Når der stod en halmkiste parat, skyldtes det sandsynligvis, at det ifølge T. Tobiassen Kragelund tog mere end otte dage at færdiggøre en halmkiste.

Hakon Berg omtaler i artiklen om den sorte kiste et sted, at det i det 18. århundrede var »almindeligt, at bønder og borgere havde en kiste stående«. Hvor almindeligt det har været i Ribe Amt, tør jeg ikke sige noget om, men at det har været tilfældet sine steder er hævet over enhver tvivl. I L. J. Jepsens og Harald Niensens bog om Starup sogn hedder det på side 165: »De fleste ældre folk havde deres ligkiste stående på loftet«, og Jørgen Brun, Hostrup i Øse sogn, fortæller, at han har hørt om at gamle Kubels far, adskillige år før sin død havde lavet sin kiste.

Muligvis har det andre steder i amtet været tradition, at der oppe på gårdens loft stod en ligkiste? Hakon Berg har i sin artikel en bemærkning om, at investering i en kiste ikke behøvede at være spild. Fra Fyn og Jylland kendes eksempler på, at der blev opbevaret korn eller endog suleverer i den kiste, som ellers ville have stået så sært uudnyttet hen på loftet. Jeg venter på, om der inden for amtets grænser skulle være en eller anden, der kan nikke genkendende til ovennævnte bemærkning?

Hvornår ophørte den lokale snedker at være »ligkistefabrikant«? I Vorbasse har man et bud på, at det skete engang i 1890'erne, for da påtog en snedker sig at have kister på lager. Fra Malt lyder det, at i 1914 kunne der købes kister³⁴. I arkivet i Sønderho ligger der en regning fra snedker A. I. Holdt til en kaptajn dateret 1. oktober 1896. På regningen bliver der bl.a. annonceret med: »Lager af færdige ligkister. Tangmadrasser. Fjedermadrasser«.

Fra omkring 1800 bliver det sjældnere og sjældnere, at den lokale snedker indfinder sig i sørgehuset med sin målestok. Efterhånden bliver målene

standardiseret, og i dag er ligkisteproduktionen blevet centraliseret. Et begravelsesfirma i Esbjerg oplyser, at i 1994 findes ca. 18 ligkistefabrikker i Danmark, deraf ligger 90% af produktionen hos 8-10 fabrikker. Samme kilde kan fortælle, at det i dag er meget få, der ønsker en sort kiste, og at egetrækister er en sjældenhed. Hovedsagelig på grund af lokale bestemmelser, der må tage hensyn til kirkegårdens jordbundsforhold.

Ifølge Hakon Berg blev den sorte kiste brugt til omkring 1. verdenskrig. Efter denne blev den hvide kiste mere og mere almindelig, så den i dag har vundet afgørende indpas i alle befolkningslag.

Ligsynsmænd

I 1832 bestemte Frederik VI, at der skulle foreligge dødsattest inden et lig blev jordet.

Begrundelsen for forordningen var at forhindre skindødes begravelse. I København og i købstæderne skulle et ligsyn foretages af en læge, og det var ham, der skrev dødsattesten. Men ude i landdistrikterne kunne afstanden være stor til den nærmeste læge, hvilket var motiveringen for udnævnelse af ligsynsmænd. Udnævnelsen skulle foretages af amtmanden på en indstilling fra politimesteren. Det var gode og oplyste mænd, der var kvalificerede til en indstilling. I første omgang kom skolelærere, sognefogeder og fattigforstandere i betragtning, men »andre pålidelige mænd, som dertil ere at formå«, kunne bringes i forslag. Ligsynsmændene fik ingen uddannelse, men skulle rette sig efter anvisninger, der var nedfældet i en vejledning. To ligsynsmænd skulle foretage ligsynet, og dette måtte ikke foretages før, der var forløbet tre dage efter døden. Hvervet var lønnet. En læge kunne oprindelig »nyde 40 skillinger sølv« for et ligsyn og udstedelse af en dødsattest. Ligsynsmændene fik samme betaling, men da de var to om arbejdet, blev der 20 skillinger til hver. Der blev taget hensyn til den økonomiske formåen.

Nogle skulle kun betale halv pris. Det skete, hvis den døde enten var: »*Husmand, Inderste (landarbejder), Haandværkssvend, Daglejer, Tienesteyende eller hørte til en anden Stilling, der ikke kan ansees fordelagtigere, ligesom og al Betaling bortfalder, hvor Fattigvæsenet skal besørge Begravelsen*«. Af kopien af en dødsattest på side 197, som to ligsynsmænd har udstedt i 1887, fremgår hvilke dødstegn, ligsynsmændene skulle iagttage.

I Frederik V's forordning står der ikke noget om, at ligsynsmændene skulle beværes. Det er dog sket i de fleste tilfælde, hvor de har udført deres opgave. Fra Oksbøl forlyder det fra Villiam Christensen: »*Ligsynsmændene blev altid trakteret med noget, om ikke andet så med Krums (en slags kage) og dertil en dram*«. I Janderup vankede der også puncher og brød¹³. Ligsynsmændene fik »*antagelig 35 øre for deres ulejlighed*«, mener tækkemand Hans Peder Nielsen. I Alslev blev en ligsynsmand honoreret med 33 øre for udført arbejde¹⁷. Om der i Alslev er blevet budt på dram og brød, melder historien ikke noget om. Men det var tilfældet i Hunderup omkring 1800-tallet. T. Tobiassen Kragelund tilføjer i en af sine beretninger fra dette sogn: »*For ligsynsmændene var synet nærmest en festdag, da der blev skænket mange puncher og udtalt mange gode ord om den bortgangne. Der kunne jo siges ikke så lidt om folk i alle aldre, og jo flere puncher, des mere var der at sige*«. Om der har hersket tavshed i Øse, medens ligsynsmændene blev trakteret, siger besvarelsen fra sognearkivet ikke noget om. I Gredstedbro/Jernved siger en besvarelse fra over for en traktering, medens fire andre spørgeskemaer ud fra samme spørgsmål om traktering af mad og drikke sætter et spørgsmålstegn eller undlader at svare. Fra Vorbasse fortælles det bl.a., hvorledes ligsynsmændene kunne konstatere, at døden var indtrådt »*ved at vende liget om for at se efter, om der fandtes gule pletter*«. Om ligsynsmændene fik nogen betaling for arbejdet har Peter Jensen intet kendskab til. Ej heller, hvad

traktementet lød på. Han føjer dog til: »*Måske har de fået en bid brød og en dram*«²⁴. I Holsted oplyser Theodor Korsager, at ligsynet blev tilkaldt efter tre dages forløb, og at Holsted rådede over fire ligsynsmænd, to i det sydlige og to i den nordre del af sognet. Iøvrigt mener Korsager, at ligsynsmænd helst skulle være »*gårdmænd*«³⁵.

Ane Johanne Munk i Jerne, ved ikke noget om, hvornår ligsynet er blevet overtaget af lægerne¹². Fra andre meddelere i amtet gives forskellige bud på årstallet for overdragelsen. I Øse siger en kilde 1938. I Oksbøl er et af svarene ca. 1932. Det samme årstal nævner man i Tistrup. I Varde anbringes et ca. foran 1932. Det kan ikke udelukkes, at den sidste ligsynsmand på et tidligere tidspunkt i andre sogne er blevet overflødig. I Janderup Lokalhistoriske Arkiv er man i besiddelse af navnene på ligsynsmænd fra 1882 til 1926. Dertil kan føjes et navn mere, idet tækkemand Hans Peter Nielsen oplyser, at han selv har været ligsynsmand¹³.

Selv om det forholdt sig sådan, at ligsynsmændenes kompetence havde sin begrænsning bl.a. overfor dødsfald, der skyldtes alvorlige epidemiske sygdomme og dødfødte børn, så havde de deres eget værd, som følgende kan give indtryk af.

Det er Tage Sørensen, der gengiver en historie om den gamle sognefoged i Jerne, Chresten Pedersen og gårdejer Peder Gyde Pedersen. Søren Manøe, Ølgod, der i årene fra 1951 til 1954 var ansat i Brugsforeningen Frem i Nørrebrogade, Boldesager, er kilden til historien. Tage Sørensen fortæller, at der var en bæk i brugsforeningen, og på den sad der en dag sognefogeden Chr. Pedersen og Peder Gyde Pedersen. De kom til at diskutere »*hvem der havde mest at skulle have sagt*«. *Sognefogeden hævdede: »A hård nu mejest aa sej, Peder, fo a æ betjent, o når a sejer, at du æ anholdt, så æ do kat'me anholdt*«. Peder Gyde Pedersen svarede: - »Næ, Chresten, der tar du nu fejl, du glemmer, at a æ ligsynsmand, o når a sejer, te du æ dø, så æ du kname dø, Chresten«³⁶.

Følget - ligvognen

Det kunne ikke undgås, at man dæmpede sig, så længe, der var lig i huset, skrev Holger Øllgaard i meddelelsen til Nationalmuseets Etnologiske Afdeling i 1959. Han skrev også: *»Skolebørn gik stille forbi de blændede vinduer. Ingen sang eller fløjtede«. Videre hedder det: »De nærmeste naboer holdt så vidt muligt ikke gilde i den tid, der lå lig. Det var lidt pinligt om et dødsfald skulle indtræffe i nabolaget, når der var bedt til bryllup«.*

Det var sikkert ikke alle steder, der blev taget hensyn til sørgehusets stilhed. B. M. Lauridsen fra Hostrup skriver: *»Da min bedstefar døde, var han på aftægt i sin gamle gård, der var solgt til fremmede. (Nu) skulle der være barnedåb i gården, medens han lå lig. Man spurgte min far, om vi havde noget imod, der blev danset til barselsildet, og da det blev benægtet, dansede de i gården, hvor liget stod i aftægtshuset«³⁷.*

Ved sommertide kunne det hænde, at udsyngningen foregik ude i haven. Før omtalte Poul Andersen, der i mange år havde en gård i Åstrup sogn, skildrer i sin dagbog søsteren, Mette Bjorholms, begravelse.

Søsteren døde i Kolding den 25. august 1886, men skulle graves i Aastrup, og udsyngningen skulle foregå fra Poul Andersens gård. Da kisten ankom, var den *»behængt med 26 krans«*. Forberedelserne til begravelsen havde været omfattende. Poul Andersen fortæller, at der var blevet slagtet to får, og der blev bagt til begravelsen. Der havde været folk at se til liget, så låget på kisten havde været taget af om dagen. Om natten var alle kransene lagt ud på græsplænen, medens de om dagen var taget ind. *»I alt havde der været 27 krans af levende blomster og 1 med voxblomster, og så der en thuja i en potte til at plante på graven«*, fortæller der. Poul Andersen fortæller videre: *»Vi*

M. Jakobsens bære i haven, 1936. (Foto i Janderup Lokalthistoriske Arkiv).

gjorde rent i haven, og kvindfolkene havde travlt med forberedelserne til begravelsen i morgen. I eftermiddag tog vi afsked med den afdødes jordiske levninger. Vi sang salmen, Under dine vingers skygge, hvorefter Hansen holdt en bøn og bad fader vor, og så skruedes låget til, og Koldingkransen lagdes på kisten«. Et usædvanligt stort ligfølge var mødt op den næste dag til begravelsen. »Kisten stod nu ude i haven under de store kastanietræer«, beretter Poul Andersen videre, »hvis stammer var omviklet med grønt og blomster. Der kom en mængde krans, som ophængtes på træerne på begge sider af kisten. Gartner Andreas Tolstrup, som nylig er hjemkommen fra et 2½ årigt ophold i London, var til stede og anbragte kransene og pynkede lidt derude. Hansen holdt en tale ved kisten i haven«. Til slut havde man sunget salmen: »Tænk når engang«. I alt havde der været 32 vogne i ligfølget«. Det blev bemærket, hvor mange vogne,

der var med i ligfølget. Også da hestekøretøjet blev afløst af biler. I et referat, sandsynligvis i Vestkysten, af en stor jordefærd i Rousthøje, 1931, bemærkes det, at der i ligtoget blev talt op mod 30 biler.

Omkring 1989 havde jeg en samtale med Niels Thuesen i Hjerting, der i nogle år har været menighedsrådsformand i Guldager. Thuesen oplyste bl.a. at da hans fader døde i 1938 lå han lig hjemme, og han blev kørt til Guldager Kirke i hestevogn. Da Thuesens moder døde i 1970 på Centralsygehuset, blev hun kørt i bil til Guldager Kirke og blev sat ind i kirken. I samtalen fortalte Thuesen også, at det har været skik, at følget også kørte i hestevogne. Havde man ingen vogn eller hest selv, kørte man med gårdmændene, og man kørte »sønden om kirken«. Hestene blev staldet op i forsamlingshusets stald i Guldager så længe følget var i kirken og på kirkegården. Inden afgang fra hjemmet blev der budt på kaffe, men om der også blev til-

Begravelsesfølget ved P. Lindegårds jordefærd, 1. juni 1923. (Foto i Grimstrup Sognearkiv).

Den gamle ligbåre på kirkeløftet i Aastrup (Foto i Aastrup Sognearkiv).

budt en lille drink, var Thuesen noget usikker overfor.

I nabosognet Hostrup var »ligvognen« en almindelig stiv arbejdsvogn³⁷. Der var halm i bunden af vognen for at tage af for uventede stød. I samme beretning oplyses også: »Man fulgte til dels gående og til dels kørende. Kvinderne og de gamle fik først plads i vognene. Næst efter kisten gik eller kørte de nærmest pårørende og familie«.

I Andreas Nørugaards bog om Seem Sogns Hjemstavns historie er der på side 95 følgende beskrivelse af ligfølget, der kørte til kirkegården: »Forrest ligvognen og derefter den nærmeste familie, alle i hestekøretøj; det var jo før bilernes tid. Der måtte ikke gerne holdes stille i en ligskare,

som kunne tælle op til tyve vogne eller mere. Dengang var det ikke skik, at liget kom i kirken, men det blev ført lige til graven, og på hjemvejen skulle ligvognen køre efter følget«. Gårdejer Niels Møller i Kragelund, Hunderup sogn, fortæller i sin beretning vedrørende begravelsesskikke, at ligvognen var en almindelig kassevogn trukket af ejendommens eget hestespand. Også Niels Møller har en bemærkning om kørselen til kirkegården: »Under kørselen blev det nøje iagttaget, om der blev skår (d.v.s. ophold et sted) i skaren, da det varslede, at der snart ville komme en ligskare igen«.

Fra Vester Vedsted fortæller Mary Sørensen, at det i hendes barndom i begyndelsen af dette århundrede var skik, at følget fik kaffe i hjemmet inden begravelsen, og hun omtaler også, at det var hendes farfar på 73 år, der selv ville køre sin søn til kirken. Det var i 1928. Ligvognen var en pyntet arbejdsvogn forspændt gårdens egne heste. I Hviding har man ifølge melding fra Laurids Nygaard Nielsen, Hviding Sognearkiv, haft en ligvogn, der var overdækket og med høj kuskebuk. Desværre er den blevet ophugget i 1944-45, og der eksisterer vist ikke noget billede af den.

På et tidspunkt blev den hestetrukne ligvogn erstattet af den motordrevne rustvogn. Dette tidspunkt var forskelligt fra sogn til sogn.

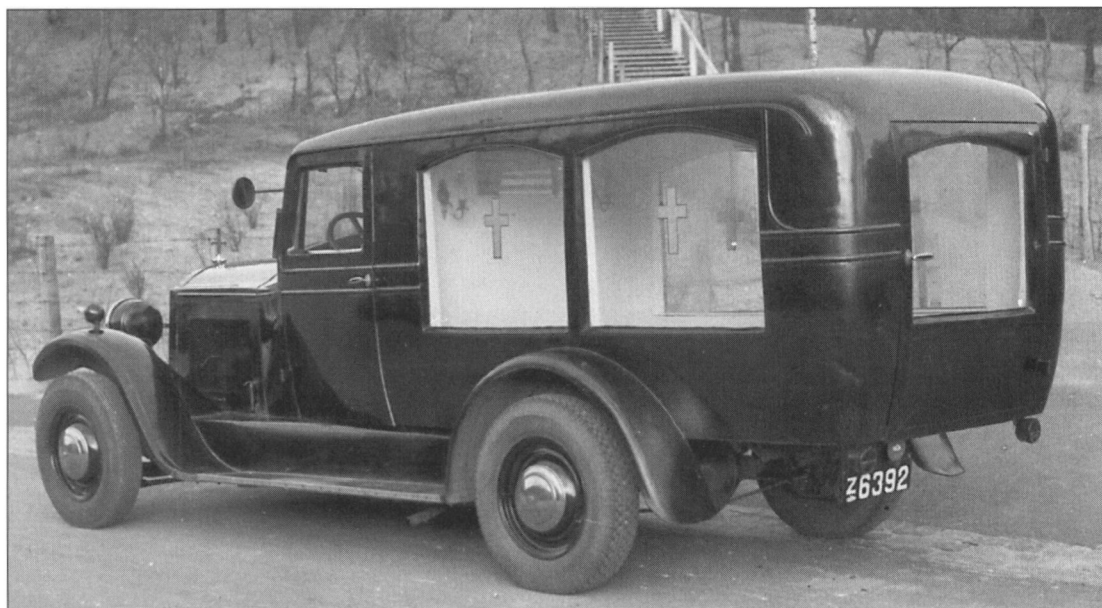
Lokalhistorisk arkiv fra Øse ved Johannes Madsen har sendt en beretning om begravelse i sognet i 1925 i november måned, hvor et pludseligt vejrskifte med storm, frost og snefygning skabte store problemer for det store ligfølge, der var samlet i den gård, hvor udsyngningen skulle foregå. »Køretøjet (en bil), der skulle bringe kisten til kirken, meldte afbud da sneen havde lukket vejene«. Sådan lyder ordene fra Johannes Madsens skiltring. Og den kan bl.a. sige noget om, at i 1925 var det muligt at bestille en motordreven ligvogn i Øse.

Langt tilbage i tiden kunne det ske, at kisten blev båret selv over lange afstande siges der, og så

▲ Denne vogn som almindeligvis blev benyttet som stadsvogn, blev også anvendt som ligvogn. Blot tog man sæderne ud. Vognen var i brug som ligvogn indtil 1965. I dag er vognen skænket til "Fonden gamle Sønderho". (Foto i Sønderho-arkivet).

Buick rustvogn fra begravelsesfirmaet C. Bjerregård. Vognen blev benyttet 1937-1951. (B 13175. Esbjerg Byhistoriske Arkiv) ▼

blev hvilepauser for bærerne benyttet til et styrkelses bæger, siges der også. Fra omkring århundredskiftet er der oplysninger om, at inden for en kort afstand mellem sørgehuset og kirken blev kirkens ligbåre anvendt. Viggo Mikkelsen i Janderup fortæller, at da Morten Jakobsen i Janderup døde i 1889 blev han båret hjemme fra gården Vesterled 85 til kirken. Det var en strækning på ca. 2 km. På den strækning var den nyindviede fane fra afholdsforeningen i spidsen for ligtoget³⁸. Fra Hostrup forlyder det: »Liget blev båret af 6 mand, hvis der ikke var stor afstand til kirken«³⁷. En anden erindring fra Marie Jensen, Askov, fortæller, at hun husker en sognets mand, der kunne glæde med violinspil, blev båret til kirke med horrmusik foran kisten - han boede lige over for kirken. Erindringer er fra 1921³⁴.

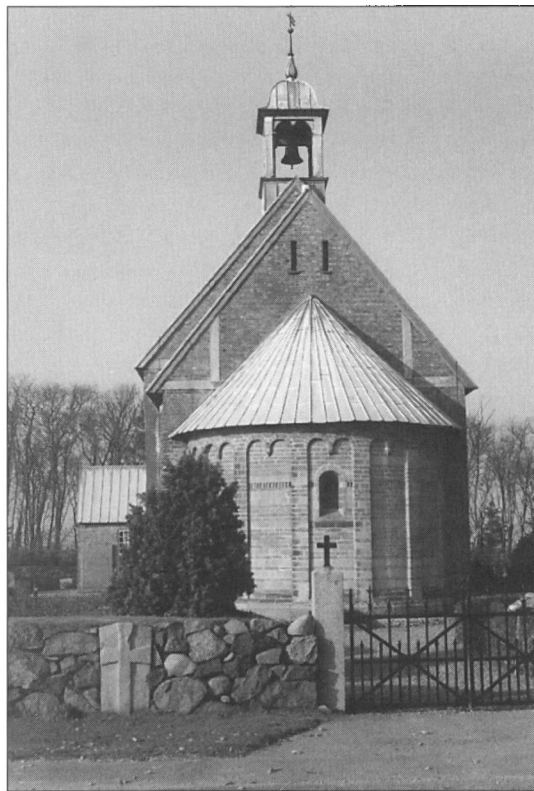
Om strøning af blomster eller gran på begravel-

sesdagen foran de huse, som ligfølget passerede på vej til kirke, kan der generelt siges, at det har været almindeligt, men i dag er strøningen sjældnere. Men det kan ske. Således i Vester Vedsted. Mary Sørensen skriver ud fra spørgeskemaets spørgsmål om strøning af blomster eller lignende: »Der er strøning ud for de fleste private hjem, der har kendt afdøde. I min barndom strøede vi på vejen, nu er det kun i indkørslen«. Fra en erindring fra en begravelse i 1889 husker Peter Jensen Terp, Vorbasse, at der foran ligtoget gik nogle småpiger og strøede blomster og grønt. Liget blev kørt, og følget gik. Pigerne som strøede havde deres kurve ombundet med sort tøj²⁴.

Hvis man skal nævne noget andet, hvor man kan iagttage en nedtrapning af begravelsesskikke, må det være ærbødigheden over for den døde i ligtoget. Fra mine egne barndomsdage i Grindsted kan

Der er strøet blomster på vejen som en sidste hilsen fra naboerne ved en begravelse i i Sdr. Hygom. (Foto Mogens Juhl).

I Hviding blev selvmordere ikke ført ind gennem kirkelågen, men de blev båret over det udhuggede kors i kirkediget (til venstre i billedet). (Foto Mogens Juhl).

jeg huske, at de ældre løftede hatten og stod stille, medens ligtoget passerede. Også bilerne holdt stille. Noget lignende sker vel også i dag, men ikke så ofte, og i hvert fald ikke i byerne.

I den lokalhistoriske bog om Fåborg sogn, der er samlet af Kristian Kristensen i Agerbæk, står der på side 326 bl.a.: »Ved kirken sattes kisten først på et par små bænke uden for ligporten, indtil præsten kom til stede. Derfra førtes den (kisten) lige til graven. Hverken den døde eller følget kom i kirken«. Noget lignende var også tilfældet i andre egne af amtet. Derom i en efterfølgende artikel.

Noter:

1. A. M. Futtrup. Begravelseskikke i Ribe Amt, i Fra Ribe Amt 1992, side 422-438.
2. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 15.001 Ølgod.
3. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 15.449 Jerne.
4. L. S. Jepsen. Fra Starup Sogn.
5. John Kvist. Bække Sogn.
6. Meddelt af Johanne Haunstrup.
7. Indberetning fra Øse.
8. Jørgen Bruun. Kildested.
9. P. G. Lindhardt. Begravelsesritualets historie.
10. Troels Lund Op. Cit., s. 56.
11. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 10764.
12. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 15.359, Jerne.
13. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 13.128.
14. Budstikken, 1959.
15. Niels Frederiksen. Sønderho - en by i vadehavet.
16. Meddelt af Laurids Nygaard Nielsen
17. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 22.061.
18. Danske lov og kirkeritual af 1685.
19. Dansk Bondeliv 1, tredje udgave, side 405.
20. Erik Aalbæk Jensen. Livet på øerne. Langs Jyllands vestkyst, side 185.
21. Mågen 1956.
22. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 10.764, Hunderup
23. Andreas Nørgaard Pedersen. Træk af Seem Sogns Hjemstavshistorie, side 95.
24. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 15.744, Vorbasse.
25. Troels Lund Op. Cit., side 57.
26. Bendt Gammeltoft Hansen. Hilsen fra håndklokkerne. Århus Stift 26. årgang, 1988, side 97-103.
27. Indsendt af Mogens Juhl.
28. Kristian Kristensen. Fåborg sogn, side 326.
29. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 5.955.
30. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 30.553.
31. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 13.092.
32. J. K. Nielsen. Beretning om begravelseskikke fra Grindstedegnen. Opbeveret i Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
33. Hakob Berg. Op Cit., side 5.
34. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 12.033, Malt.
35. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 27.525
36. Tage Sørensen. Esbjerg indtil 1989, side 321.
37. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser 13.467, Hostrup (ved Esbjerg).
38. Janderup og Billum sogne, bd. 2, side 327.

Anders Munk Futtrup, f. 1921, pastor emeritus, Højvangs Parkvej 27, 6700 Esbjerg, tlf. 75 12 02 21.